

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ТЕХНОЛОГІЯ ТА ОРНАМЕНТ ГОНЧАРСТВА БРОНЗОВОЇ ДОБИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. В. Іванова

У статті розглядається питання походження валикового орнаменту на кераміці доби бронзи.

Валиковий орнамент є найпоширенішим на кераміці бронзового віку. Питання про його функціональне призначення поки спеціально не розглядалось. Більшість дослідників вивчали лише типологічні елементи декору у зв'язку з культурною атрибуцією пам'яток, представлених цією керамікою. Важко собі уявити, що валики спочатку й пізніше виконували винятково декоративні функції. Правомірно передбачити, що їх виникнення було пов'язане з деякими технологічними особливостями виготовлення ліпного посуду. Очевидно, це питання вимагає окремого дослідження.

З одного боку, при розгляді профілю посудини, оздобленої валиковим орнаментом, помітно, що наліпний валик утворює на поверхні поперечне ребро. Поперечні ребра забезпечують достатню поперечну жорсткість конструкції й сприймають додаткові навантаження¹. Ребра жорсткості є підкріплюючими елементами, що впливають на жорсткість конструкції².

З іншого боку, деякі дослідники вважають, що всі види рельєфного орнаменту (в тому числі й валикового) зменшували іноді напруження глини при формуванні, сушінні та випалюванні посуду³. Під напруженням розуміють міру внутрішніх сил, що з'являються у деформованому тілі під впливом зовнішніх сил. Із закону Гука випливає, що напруження прямо пропорційне підсумку діючих на тіло сил та зворотно пропорційне площі його поперечного перетину:

$$S = \frac{P}{F},$$

де S — напруження, P — сума діючих на тіло сил, F — площа його поперечного перетину⁴.

Напруження, таким чином, зменшується при збільшенні площі поперечного перетину тіла. Наліплений валик на поверхні посудини збільшує площу поперечного перетину його стінок, зменшуючи тим самим напруження. Величина напруження залежить від розмірів тіла. Найбільше напруження, що з'являється у тілі під впливом його ваги, прямо пропорційне його розмірам; таким чином, напруження зростає зі збільшенням ваги й довжини тіла:

$$S = \frac{P}{F} + \gamma l,$$

де S — напруження, P — сума впливаючих на тіло сил, F — площа його поперечного перетину, γ — вага одиниці об'єму (питома вага), l — довжина тіла⁵.

Оскільки напруження зростає зі збільшенням розмірів тіла, при виготовленні посудин виникала необхідність знімати напруження у першу чергу на

великих екземплярах. Це досягалося методом збільшення площі поперечного перетину посудини за допомогою наліпного валика (бо збільшення площі поперечного перетину потовщенням стінок призвело б до зростання маси посудини, а, відповідно й напруження).

Тому використання наліпного валика для зменшення напруження було найбільш ефективним.

Таким чином, валиковий орнамент міг мати певний технічний сенс, збільшуючи міцність та жорсткість посудини й зменшуючи напруження. За технічним смыслом він був необхіднішим при виробництві посудин великих розмірів, що підтверджується й археологічними даними. По-перше, у Північно-Західному Причорномор'ї наліпний валик виявляється у кераміці ранньонеолітичної культури Гумельниця й лише на великих посудинах. При цьому валик як елемент орнаменту не набув великого поширення⁶. Подальші знахідки посудин з валиковим орнаментом мають місце у кераміці ранньобронзової доби з верхнього шару Усатівського селища⁷, де він є, переважно, на великих екземплярах (рис. 1, 1, 2), також як і в кераміці катакомбної культури, наприклад на посудині бахмуцького типу із кургану 9 у с. Семєнівка Одеської обл. (рис. 1, 3)⁸.

В епоху середньої та, особливо, пізньої бронзи валиковий орнамент набуває значного поширення. Він відомий на посудинах різних розмірів культури багатоваликової кераміки (рис. 1, 4, 5) і сабатинівської культури у Північно-Західному Причорномор'ї. На піфосах з Болградського селища, що належить до пізньобронзового часу, відзначено наявність як одного, так і двох наліпних валиків, що, можливо, обумовлено особливо великими розмірами посудини⁹.

Припущення про функціональне призначення валикового орнаменту підтверджується також знахідкою на селищі Ялгуг IV кінця бронзової доби великої піфосоподібної посудини з хрестом із валиків на денці (рис. 1, 6), який на думку автора розкопок, призначено для укріплення дна посудини¹⁰. Характерно, що у керамічному комплексі селища наліпного валика як елементу орнаменту не виявлено. Хрест з валиків є на денці деяких великих посудин з селищ бронзової доби у сіл Зарічне та Трапівка Одеської обл. (рис. 1, 7)¹¹.

Побічним підтвердженням висновку про функціональне призначення наліпних валиків, мабуть, є деякі спостереження С. С. Березанської та А. А. Косаревої. Відзначаючи територіальну близькість пам'яток зрубної культури, у кераміці яких є наліпний валик, та культури багатоваликової кераміки, де він відсутній, автори вважають, що валиковий орнамент з'явився у зрубній культурі незалежно від посудин багатоваликової кераміки¹². Тобто виникнення валикового орнаменту обумовлено певними внутрішніми, можливо технологічними, причинами.

У пізніші археологічні періоди, коли у кераміці культур, виявлених на території Північно-Західного Причорномор'я, отримали поширення інші види орнаментатії, наліпний валик знову трапляється лише на великих посудинах. Так, у черняхівській культурі він відомий, в основному, на зерновиках великих розмірів.

Можна також припустити, що виникнення наліпного валику як елементу орнаменту було свого роду відображенням деяких прийомів їх виготовлення в орнаментатії посудин. Наліпний валик міг виникнути як імітація таких прийомів. Наше припущення може підтверджуватись висновками А. А. Бобринського, який вивчав технологію східноєвропейського гончарства¹³. Він виділяє два основних напрямки у розвитку навичок формоутворення посудин без гончарного круга: 1) за допомогою моделей, 2) методом скульптурного ліплення на площині. Навички другого напрямку, на його думку, є давнішими й переважали, в основному, в неолітичних пам'ятках Східної Європи. Перехід від неоліту до бронзової доби відзначився виникненням нових технологічних традицій, які раніше мало чи зовсім не були представлені у гончарстві неолітичних племен — поширення прийомів формоутворення посудин за допомогою спеціальних моделей. За загальними особливостями будови А. А. Бобринський поділяє моделі на дві групи: моделі-основи та моделі-місткості. На перші глина наліплювалась ззовні, на другі — з середини; для

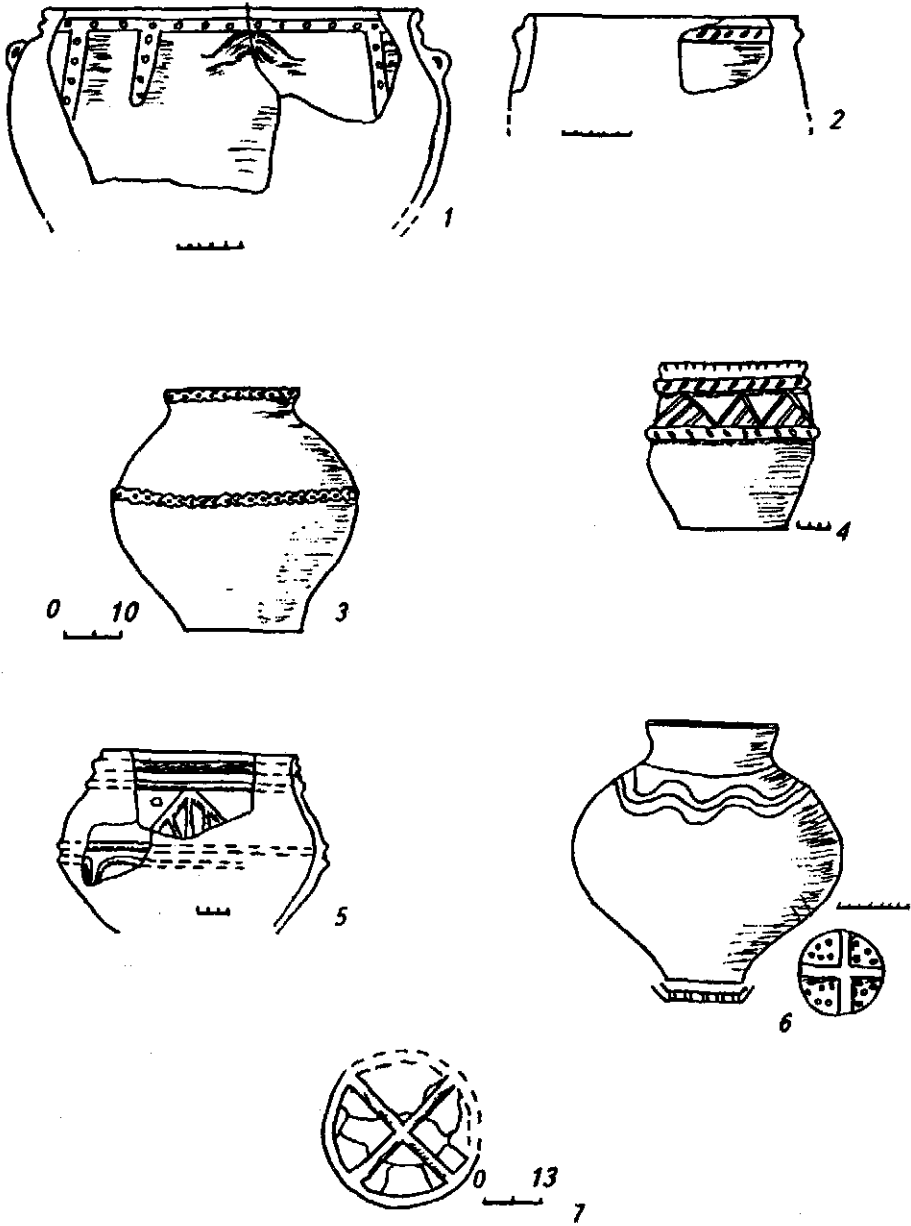

Рис. 1: Кераміка бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я: 1, 2 — Усатівське поселення; 3 — Семенівка, к. 9, п. 1; 4 — поселення Кислиця; 5 — поселення Кременчук; 6 — поселення Ялпуг IV; 7 — поселення Зарічне II.

моделей-місткостей використовувались мотузки для стягування верхньої та нижньої частин форми.

Ці факти дають можливість припустити, що прийом стягування моделі місткості мотузкою при виготовленні посудини знайшов відображення в її орнаментативній; наліпний валик став деякою мірою імітацією мотузки, що стягувала форму. Вперше зафіксований у пам'ятках культури Гумельниця у Північно-Західному Причорномор'ї, наліпний валик оперезує горло посудин, та, на думку дослідників, вдало імітує мотузку¹⁴.

Досить поширеним є розміщення валика під вінцями. Саме тут, як відзначає А. А. Бобринський, провадилося стягування моделі мотузкою при виготовленні посудини¹⁵. Це знайшло, на наш погляд, відображення у перенесенні подібного процесу з суто технологічних прийомів виготовлення по-

судини у декоративні прийоми її оформлення. Цей висновок, можливо, підтверджується тим, що виникнення та розвиток валикового орнаменту в енеоліті Східної Європи хронологічно збігається з переходом до нового способу формування посудин за допомогою спеціальних моделей.

В енеоліті – ранньобронзовій добі наліпний валик не набуває значного поширення як елемент орнаменту. За зовнішнім виглядом (імітація мотузки) і розміщенням (під вінцями) він був більш наближений до свого прототипу, його технічний сенс був виразнішим (наявність валику лише на великих посудинах). Але з подальшим поширенням валикової орнаментативності у культурах середньої та пізньої бронзи на передній план виступає призначення валика як елемента декоративного оформлення посудини, саме тому присутність його тільки на великих посудинах вже не є обов'язковою. У кераміці деяких культур пізньобронзової доби, було поширено наліпний валик, спостерігається перенесення традиції валикової орнаментативності з великих форм на посудини невеликих розмірів.

Подібний посуд відомий на поселеннях та у похованнях середнього (культура багатоваликової кераміки) та пізнього (Ноа, зрубна, сабатинівська культури) бронзового часу на територіях Північно-Західного Причорномор'я, степового Подніпров'я і у північно-східних областях Румунії.

Примітки

- ¹ Крейн Т. Конструкции зданий.— М., 1961.— С. 96.
- ² Савин Г. Н., Флейшман Н. П. Пластинки и оболочки с ребрами жесткости.— К., 1964.— С. 3.
- ³ Сайко Э. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии.— М., 1982.— С. 33.
- ⁴ Тимошенко С. П. Сопротивление материалов.— М., 1965.— Ч. 1.— С. 22.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Бейлекчи В. С. Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная.— Кишинев, 1978.
- ⁷ Черняков И. Т. Материалы бронзового века из верхнего слоя Усатовского поселения // Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— С. 177—180.
- ⁸ Субботин Л. В. Раскопки курганов в Нижнем Поднестровье // АО.— 1976.— М., 1977.— С. 375, 376.
- ⁹ Черняков И. Т. Слои поздней бронзы Болградского поселения (по материалам раскопок 1961—1963 гг.) // КСИА АН СССР.— 1966.— 106.— С. 99—105.
- ¹⁰ Ванчугов В. П. Поселение конца бронзового века Ялпуг IV в Нижнем Подунавье // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 91—102.
- ¹¹ Тоцева Г. Н., Фокеев М. М. Новые памятники эпохи поздней бронзы в татарбунарском районе Одесской области // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 110—118.
- ¹² Березанська С. С., Косарева А. А. Валиковий орнамент на кераміці зрувної культури // Археологія.— 1982.— 39.— С. 3—14.
- ¹³ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы.— М., 1978.
- ¹⁴ Бейлекчи В. С. Указ. соч.— С. 99.
- ¹⁵ Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 197.

С. В. Иванова

ТЕХНОЛОГИЯ И ОРНАМЕНТ ГОНЧАРСТВА БРОНЗОВОГО ВЕКА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются вопросы происхождения валикового орнамента на керамике эпохи бронзы.

Автор приходит к выводу о первоначальном технологическом смысле этого вида орнаментации, появление которого могло быть связано с некоторыми технологиче-

скими особенностями изготовления лепных сосудов. В дальнейшем наклепной валик выполняет декоративные функции.

S. V. Ivanova

A KNOW-HOW AND DECORATIVE PATTERN OF POTTERY IN THE BRONZE AGE IN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA TERRITORY

Some problems pertained to the origin of a roller-like pattern on pottery attributed to the bronze age are discussed. The author comes to the conclusion on a primary technological sense of this type of pattern which appearance may be associated with certain peculiarities of production technique of stucco vessels. Later a stucco roller carries decorative functions.

Одержано 10.12.88.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ НЕМИРОВА

С. О. Гусєв

У публікації розглядаються матеріали трипільських поселень поблизу Немирова, досліджених С. С. Гамченком і М. І. Артамоновим, визначене їх місце в системі пам'яток розвинутого Трипілья на Побужжі.

За чотири кілометри на південний схід від м. Немирів (Вінницька область) розташоване відоме скіфське городище, на площі якого є також залишки трипільської культури доби «полів поховань» (?) та слов'ян.

Для нас найбільший інтерес становлять залишки двох трипільських поселень. Про поселення на території городища (Немирово, Вали або Малі Вали) в літературі є лише загальні відомості¹, про пізнішу пам'ятку в ур. Могилки практично нічого не відомо. Публікація цих матеріалів поповнить коло пам'яток, що репрезентують розвинуте та пізнє Трипілья в Середньому Побужжі.

Городище, периметром близько 5,5 км, утворене замкненою системою валів і ровів. Із заходу на схід його перетинає річка Городниця (або Мирка), поділяючи на південну і північну частини. Південна частина полого, болотиста. У північній — знаходиться укріплення — «замчисько», розташоване на трьох мисах. На середньому, найбільш високому з них, обернутому до річки південним боком, С. С. Гамченком у 1909 р. відкрито залишки трипільського поселення. Результати його робіт були частково опубліковані², але повна інформація так і залишилася в рукописах³.

С. С. Гамченко зафіксував виходи 20 площадок і відзначив, що забудова велася планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища (тобто вздовж мису, на якому розміщене поселення), причому житла розташовані в «шаховому» порядку. М. І. Артамонов, який вивчав городище в 1946—1948 рр., знайшов ще кілька площадок, не помічених С. С. Гамченком, але вказаної забудови він не виявив⁴.

З 10 закладених у 1909 р. траншей 5 виявилися порожніми, а в 5 інших культурний шар залягав у лесовому суглинку на глибині від 0,25 до 0,6 м. Потужність його сягала 1,4 м (найвірогідніше — вимірювання припало на заглиблення чи яму). Траншеями виявлено кілька об'єктів, з яких, передусім, викликає інтерес площадка досить великих розмірів і цікава споруда із трьох пар циліндричних ям.

© С. О. ГУСЄВ, 1995